

Heymanowski, Kazimierz

Nieznana mapa starostwa kapinoskiego z okresu Polski przedrozbiorowej

Rocznik Mazowiecki 5, 355-368

1974

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

II. M I S C E L L A N E A

KAZIMIERZ HEYMANOWSKI

NIEZNANA MAPA STAROSTWA KAPINOSKIEGO Z OKRESU POLSKI PRZEDROZBIOROWEJ

*Map of the former Kampinos Starosty, hitherto unknown
and dating back from pre-partition Poland*

Wycinkowi pradoliny Wisły zajmowanemu niegdyś przez dobra kapinowskie, a zwłaszcza należącej do nich puszczy, poświęcono już wiele opracowań naukowych i popularnych ze względu na zachowane tu osobliwości przyrodnicze. Jeśli do dziś temat ten nie przestaje być aktualny, to niewątpliwie na skutek i tej okoliczności, że wspomniane lasy, zwane dotąd jeszcze Puszczą Kampinoską, będąc wyjątkowo rozległe, są przy tym nader korzystnie położone w stosunku do Warszawy. Lasy te zajmują przeważającą część kompleksu leśnego (ponad 20 tys. hektarów), graniczącego od strony północno-zachodniej ze stolicą. Od czasu utworzenia na wymienionym obszarze Kampinoskiego Parku Narodowego (1959 r.) lasy, o których mowa, stanowią nie tylko obiekt wzmózonych prac naukowo-badawczych oraz w szerszym zakresie wykorzystywane są dla zajęć dydaktycznych, ale również służą w większym jeszcze niż poprzednio stopniu rozwijającej się turystyce. Stanowią też one przedmiot opracowań z zakresu zagospodarowania przestrzennego regionu, jak i są tematem dociekań historycznych, niezbędnych dla rekonstrukcji — w ramach aktualnych możliwości — dawnego tu środowiska przyrodniczego.

Należałoby jeszcze nadmienić, że zmiana w nazwie puszczy — z Kapinowskiej na Kampinoską, tak jak i zmiana w nazwie wsi Kapinos na Kampinos, nastąpiła w latach dwudziestych ubiegłego stulecia¹.

¹ K. Heymanowski, Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX w., „Sylwan”, R. CX, nr 2, 1966, s. 11.

W 1476 r., w związku z inkorporacją ziemi sochaczewskiej do Korony, dobra kapinoskie znalazły się w posiadaniu królewskim, a z czasem, jako królewszczyzna, pośród majątności zaliczonych do skarbu publicznego (1590 r.). Nie były one objęte pierwszą lustracją posiadłości królewskich, przeprowadzoną w 1564 r. w woj. rawskim, w którego granicach znajdowały się; pominięły je również następne lustracje (w latach 1570—1630); bliższe dane o nich zawarte są dopiero w protokole polustracyjnym z 1661 r.² Tu więc, poza zniszczeniami w dokumentacji archiwalnej, powstałymi szczególnie w czasie ostatniej wojny, tkwi dodatkowa przyczyna ubóstwa bazy źródłowej, niezbędnej dla poznania zarówno dotyczących tego terenu stosunków społeczno-gospodarczych, jak i wpływu człowieka na kształtowanie się miejscowego środowiska geograficznego. Stąd też każdy odnaleziony dokument o istotnej treści, dotyczący tego obszaru, posiada wartość, tym więcej — zaznajamiający z sytuacją topograficzną. Dokumentem takim jest niewątpliwie znajdująca się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie mapa, ściślej — odrys planu sytuacyjnego starostwa kapinoskiego³. Zapoznaje z nim załączona reprodukcja, wykonana w zmniejszeniu 1 : 3,3.

Nieznana data sporządzenia zaginionego oryginału planu oraz brak tego szczegółu na zachowanym odrysie powodują potrzebę określenia tych danych. Autorem odrysu jest podpisany na nim niejaki Kramm, konduktor leśny. W okresie okupacji pruskiej, tj. gdy dobra kapinoskie znajdowały się w granicach Prus Południowych, konduktorzy leśni wchodzili w skład zespołów zajmujących się pomiarami lasów i taksacją drzewostanów. Można więc przyjąć, że odrys planu, o którym mowa, sporządzony został w tym czasie. Datę tę precyzuje w znacznym stopniu inny dokument kartograficzny, którego autorem jest również wymieniony mierniczy. Dokumentem tym jest mapa przeglądowa północno-zachodniej części Puszczy Kapinoskiej, objętej działalnością Królewskiego Urzędu Leśnego Kapinos⁴. Wykonano ją na podstawie pomiarów na gruncie, przeprowadzonych podczas lata w 1798 r.⁵ Można by więc przyjąć, że interesujący nas odrys był sporządzony przed wymienioną datą, lecz nie wcześniej niż w 1796 r.⁶ Mając na uwadze, że wspomnianą mapę przeglądową oraz inne dotyczące tego obszaru, wykonane przez Kramma w bliż-

² Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI, 155 (dalej cyt. AGAD, ASK).

³ AGAD, Zbiory Kartograficzne 355—33 (dalej cyt. AGAD, Kart.).

⁴ AGAD, Kart. 231—2.

⁵ Tamże.

⁶ W dniu 24 X 1795 r. państwa zaborcze podpisały trzeci rozbiór Polski. Fakt ten podano do publicznej wiadomości 5 grudnia tegoż roku. Wojska pruskie weszły do Warszawy w styczniu 1796 r.; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim, Prusy Południowe 1793—1806*, Wrocław 1957, s. 212.

szych nam latach (znajdujące się w AGAD), cechuje staranna i fachowa robota, zarówno w odniesieniu do pomiaru terenu, jak i w zakresie opracowania kreślarskiego, można by sądzić, że zachowany odrys stanowi wierne bądź bliskie odtworzenie sytuacji topograficznej przedstawionej na zaginionym oryginale⁷. W określeniu daty sporządzenia oryginału planu sytuacyjnego starostwa kapinoskiego przychodzą z pomocą informacje co do praktyki stosowanej w zakresie wydzierżawiania dóbr kapinoskich. Z kolei te zaledwie orientacyjne, lecz o istotnym znaczeniu dane znajdują uzupełnienie w zapisach dotyczących rozwoju miejscowej sieci osadniczej. Dobra kapinoskie w niektórych okresach swej przeszłości były wydzierżawiane w całości, względnie w częściach, jako tenuty: kapinoska, wilkowska, głuska i sowiowska⁸. Sytuacja przedstawiona na ryc. 1 zapoznaje ze stanem, gdy w skład niegrodowego starostwa kapinoskiego wchodziły niegdyś odrębne dzierżawy: kapinoska, wilkowska i sowiowska; były to ostatnie lata z okresu I Rzeczypospolitej. Posesorem tych dóbr był wówczas Ludwik Gutakowski, szambelan królewski, wymieniany również w dokumentach jako podkomorzy nadworny⁹. W tym czasie dzierżawa głuska, tj. wsie: Głusk, Maławieś i Grochole (Grochale), z przewozem przez Wisłę, wraz z częstką Puszczy Kapinoskiej, były w posiadaniu Jana Bakałowicza, w początkowym okresie dzierżawienia — „majora w wojsku koronnym J. K. M.”¹⁰, a z czasem — pułkownika¹¹. W bliższym jeszcze określeniu daty sporządzenia oryginału planu przychodzi z pomocą zachowana w dokumentacji archiwalnej wzmianka na temat wsi Brzozówka, zaznaczonej na odrysie planu. Pod datą 20 września 1793 r. król Stanisław August potwierdził kontrakt emfiteutyczny, zawarty w dniu pierwszego tegoż miesiąca i roku między Ludwikiem Gutakowskim, starostą kapinoskim i wilkowskim, a niejakim Maciejem Stępowskim „o grunt w miejscu Brzozówka zwanym, w Puszczy Kapinoskiej leżący, wcale zarosły, półtory włoki miary chełmińskiej, czyli morgów czterdzieści pięć zajmujący, na lat czterdzieści służyć

⁷ Mapy Puszczy Kampinoskiej wykonane są przez Kramma z tak dużą dokładnością, że te z naniesionych na nie obiektów, które dotąd zachowały się w terenie, nie tylko są możliwe do ich tam odnalezienia, ale ponadto rzeczywiście znajdują się ściśle w tych miejscach, w których je zaznaczono — AGAD, Kart. 231—1, 231—2, 241—2, 241—7.

⁸ Bliżej na temat: K. Heymanowski, Rozwój sieci osadniczej w dobrach kapinoskich od połowy XV do połowy XIX w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVII, nr 3, 1969, s. 417.

⁹ AGAD, Metryka Koronna — Księgi wpisów, 37, k. 782—783 (dalej cyt. AGAD, MK); AGAD, ASK, K. 23, k. 14; AGAD, Metryka Koronna — Księgi kancelarskie, 40, k. 47 (dalej cyt. AGAD, KsK).

¹⁰ AGAD, ASK, LVI, G. 11, k. 15.

¹¹ A. Keckowa i W. Pałucki, Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII w., Warszawa 1957, poz. 113.

mający...”¹² Oryginał planu był zatem wykonany po tym czasie i, być może, nie wcześniej jak w 1794 r., podpisanie bowiem wspomnianego aktu przez zainteresowane strony w okresie zbliżającej się jesieni utrudniało natychmiastowe przystąpienie do pomiarów, z uwagi na miejscowe torfowiska, bagna i liczne ciek. Gdyby natomiast przyjąć za miarodajną zaznaczoną na kopii dość znaczną zabudowę wymienionej wsi, wówczas datę dokonania pomiarów i sporządzenia planu może trzeba by odnieść nawet do ostatnich miesięcy istnienia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Stąd więc należałoby przyjąć, że oryginał planu starostwa kapinoskiego został sporządzony w 1794 r., względnie w 1795 r.

Granice dóbr kapinoskich, zaznaczone na planie, opisane są w sposób przejrzysty; brak jest natomiast objaśnień przyjętych znaków topograficznych. W prawidłowym odczytaniu planu pomagają dokładnie wykonane dla tego obszaru mapy, sporządzone na przełomie XVIII i XIX w. oraz w późniejszych latach XIX stulecia¹³. Zachowany odrys planu jest kolorowany, użyte farby są jednak już b. wyblakłe. Tuż nad Wisłą, wokół napisu „Holendry”¹⁴, jak i wokół zaznaczonych czarnym tuszem zabudowań, widnieją grunty orne (równoległe, czarne, przerywane kreski na tle sepia — w słabej tonacji; obramowanie tego wyłączenia — intensywna sepia). W części zachodniej pasa leżącego między wymienionymi „Holendrami” a wsią Wilków — drzewostany liściaste, pośród których zauważalne jest lustro wody; las oznaczono farbą żółto-zieloną, wodę — jasnoniebieską. Wschodnią, większą część wspomnianego pasa zajmowały wówczas zadrzewione pastwiska (czarne, pionowe kreseczki, przechodzące w kropki, na tle zielono-żółtym). Na południe od obszaru gruntów rolnych otaczających wieś Wilków — ciek (lekko zaznaczone czarnym tuszem kreski na tle bladoniebieskim). Jeszcze dalej na południe, tak przed następnym ciekim, jak i za nim oraz bardziej na wschód, tj. obok cieków przy granicach z Gniejewicami i Głuskim, farbą żółto-zieloną zaznaczono lasy liściaste. Obszary mieszczące się między wyżej określonymi i granicami z Seceminem oraz z Kromnowem — z jednej strony, a zarysowującym się od strony południowej wałem wydumowym (wzdłuż wsi Dąbrówka, Dąbrowa, Górki i Famułki) to bory, oznaczone farbą bla-

¹² AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, 357, k. 28.

¹³ Mapy wymienione w przyp. 7 oraz: AGAD, Kart. 247 — 13, 147 — 5, 319 — 80, mapa Kwatermistrzostwa, wyd. r. 1843.

¹⁴ Pod datą 5 X 1778 r. nastąpiło potwierdzenie przez króla Stanisława Augusta „kontraktu emfiteutycznego na zarośle we wsi Wilkowie uczciwym Holendrom wyżej wyrażonym przez ur. Gutakowskiego, starostę kapinoskiego danego”. Z czasem kolonię tę, założoną przez wspomnianych „Holendrów”, nazwano Wilkowem Niemieckim, bowiem mieszkańcy jej byli Niemcami. Posiadali oni umiejętność zagospodarowywania terenów zalewowych. W okresie gdy istniało jeszcze poddaństwo i związana z nim pańszczyzna, byli oni wolnymi dzierżawcami swych gospodarstw.

doróżową (na ryc. 1 bezbarwne), z wyjątkiem zauważalnych pośród nich enklaw, oznaczających: grunty uprawne wsi Rybitwa i „Piaski” oraz las liściasty „Olszinka”, bagna z rzadka porośnięte drzewostanami (tło niebieskie, zakreskowane czarnym tuszem) i lustro wody (ponad literą „i” uroczyska „Popielaki”). Natomiast półenklawy to: punkt osadniczy Dąbrowa Podkromnowska (w północno-zachodniej części planu) oraz bagno porośnięte drzewostanem w południowo-wschodniej części tego dużego obszaru borów. Ponadto bory (względnie drzewostany z przewagą sosny) zostały również zaznaczone jako enklawa wśród lasów liściastych — uroczysko „Obory”; przede wszystkim zaś w formie dwu następujących pasów: jednego, zaczynającego się w zachodniej części, między wspomnianym uroczyskiem „Obory” a wsią Granica, ciągnącego się w kierunku wschodnim aż do zetknięcia z majątnością „Lubca”, i drugiego — między znacznym obszarem lasów liściastych, pośród których zaznaczone są zadrzewione pastwiska „Pożar”, a takimiż pastwiskami, położonymi na północ od skarpy zaznaczonej wzdłuż linii łączącej wsie: Wieceya i Kapinos. Z nie wyliczonych dotąd oznaczeń, występujących na omawianym dokumencie, należałoby przede wszystkim wymienić drogi, wyprowadzone sepia (pokropkowaną czarnym tuszem), widoczne na niektórych odcinkach granicy kopce oraz mały pięciokąt. Ten pięciokąt to wczesnośrednio-wieczne grodziszcze, zaznaczone na obszarze lasów liściastych, między „Białą Drogą” a „Brogową Drogą”, w południowej części odrysu planu¹⁵. Na południe od wspomnianego grodziszcza zaznaczona jest karczma zwana Białą.

Oprócz dość licznej sieci dróg leśnych i polnych zaznaczone są jeszcze widoczne na rycinie drogi innego typu, wykreślone czarnym tuszem jako dwie linie równoległe; są one zakolorowane sepia — trakt prowadzący z Warszawy przez Wiejęc, Kapinos i boczny od niego, w kierunku Krubic, oraz droga (może wygon) przechodząca przez wsie Brzozówkę i Sowią Wolę. Śledząc przebieg obwodnicy, nietrudno zauważyć nierównomierność w rozmieszczeniu kopców granicznych. Bliższa analiza tej sytuacji, oparta na konfrontacji rysunku z morfologią obszaru, pozwala ustalić, że odcinki granicy zaznaczone większym zagęszczeniem kopców stanowią sztuczne rozgraniczenie. Kopce rzadziej rozstawione znajdują się przy granicy o charakterze naturalnym (drogi bądź ciek). Są wreszcie odcinki granicy ledwie że tylko zaznaczone kopcami; występują one na terenach bagiennych.

¹⁵ Z. Podkowińska, Grodzisko w Nadleśnictwie Granica, w Puszczy Kampinoskiej. „Wiadomości Archeologiczne”, t. IX, Warszawa 1924—1925, s. 125—126. W Muzeum Archeologicznym w Warszawie przechowywane są znaleziska z wymienionego grodziszcza, zwanego „Zamczyskiem”: odłamki ceramiki, polepy, węgle drzewne, najprawdopodobniej pochodzące z XII w.

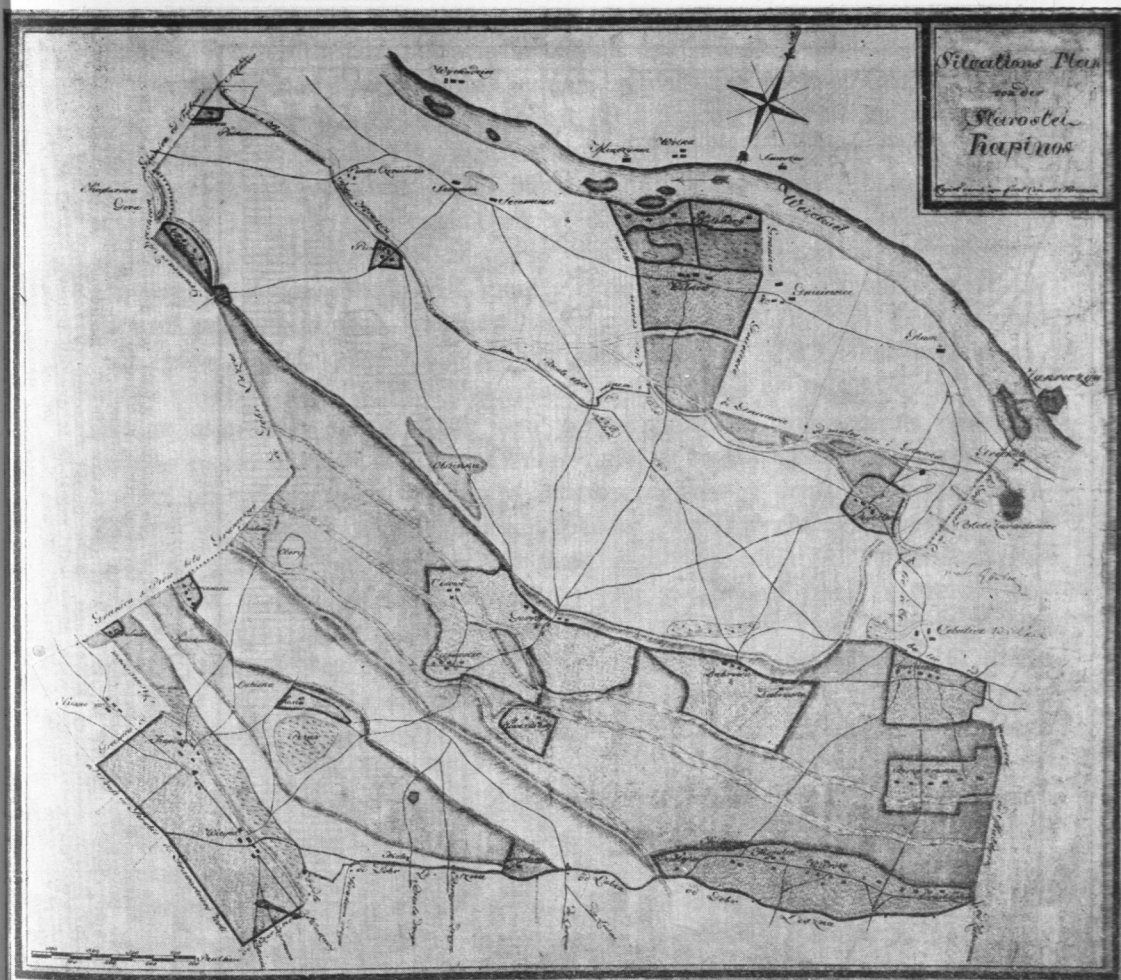
Przyglądając się omawianej rycinie stwierdzamy, że w pewnym stopniu zaznajamia ona również z morfologią obszaru starostwa kapinoskiego, bowiem poza wspomnianymi już pasami gruntów piaszczystych (z porastającymi je borami) oraz poza pasami bagiennymi (z zaznaczonymi na nich lasami liściastymi) wskazane są na niej wody, jak i częściowo — wydmy¹⁶. Wprawdzie niektóre z zaznaczonych cieków niekiedy w okresach letnich częściowo wysychały¹⁷, to jednak w tych jeszcze czasach, ogólnie biorąc, obszary bagienne cechował na ogół zarówno wysoki poziom wód gruntowych, jak i znaczna ilość rozlewisk. Jest dość prawdopodobne, że oznaczenie w kształcie małego prostokątku, zaznaczone przy drodze łączącej Grochale z Głuskim (nad literą „o” napisu Grochale), określa istniejącą tu w tym czasie bindugę, tj. składnicę spławianego drewna. Umieszczenie na odrysie planu części napisu „Grochale” po stronie dzierżawy głuskiej, w części poza jej wschodnią granicą, potwierdza ówczesny stan faktyczny rozgraniczenia, tj. były dwie wsie Grochale, sąsiadujące ze sobą — jedna, należąca do dzierżawy głuskiej, druga, wchodząca w skład dóbr kazuńskich, położonych w pogranicznej ziemi zakroczymskiej, w woj. mazowieckim¹⁸. Poza wymienionymi oznaczeniami można by jeszcze dostrzec na planie napisy, posiadające wartość toponomastyczną, potwierdzoną w konkretnym wypadku zapisami archiwalnymi, względnie znajdujące dla siebie uzasadnienie w cechach miejscowego środowiska przyrodniczego. Są to uroczyska „Popielaki” i „Błoto Żurawieniec”. Znaczną wymowę, potwierdzoną w ich źródłosłowie odpowiednią dokumentacją, posiadają również nazwy osiedli: Dąbrowa, Dąbrówka, Cisowe, Grabina, Grabnik itd.

Wielkości kątowe i liniowe na zachowanym odrysie planu starostwa kapinoskiego, w zestawieniu z ich odpowiednikami czy to na mapach wymienionego Kramma, czy na mapach jeszcze bliższych nam datą pochodzenia, pozwalają stwierdzić, że odrysu tego nie można traktować jako wiernego obrazu sytuacji terenowej, niemniej orientuje on w dużym przybliżeniu w stanie rzeczywistym. Zatrzymując się z kolei przy sieci osadniczej zaznaczonej na odrysie planu, można by zauważyć, co na-

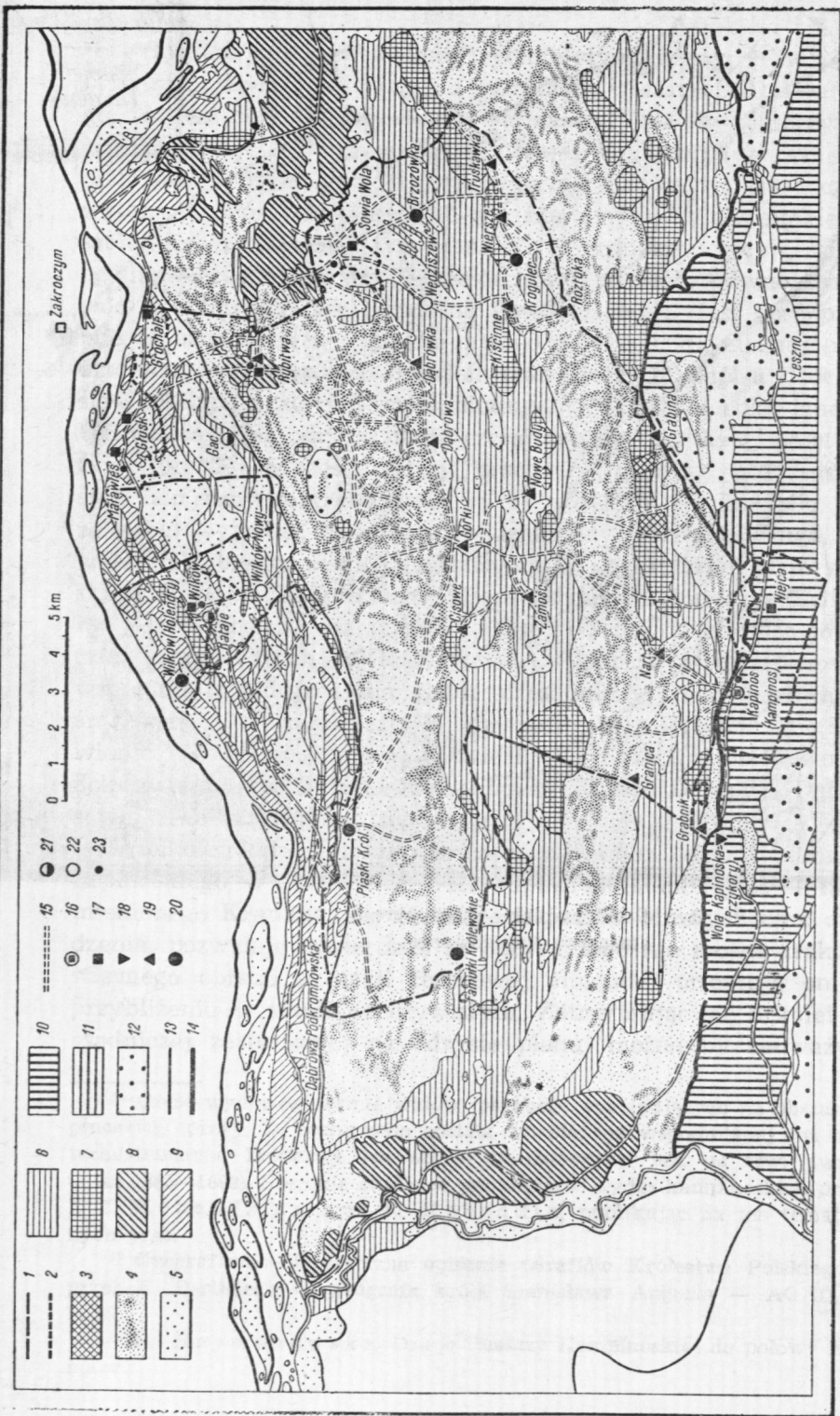
¹⁶ Część wydm (w formie wałów, parabol), występujących na obszarze dóbr kapinoskich (przyp. 7), zaznaczona została również na wspomnianej już mapie Kwatermistrzostwa. Dokładny ich obraz przedstawiony jest na tzw. dwuwiorstówce (z lat 1885—1892). Szerokie studia w przedmiocie wydm kampinoskich przeprowadzili J. Kobendzina oraz R. Kobendza, publikując na ten temat wiele cennych prac.

¹⁷ Geograficzno-Statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego w 1791 r. przez K. Perthès'a — geografa króla Stanisława Augusta — AGAD, mikrofilm, k. 89.

¹⁸ K. Heymanowski, Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX w., jw.; mapa.

Ryc. 1. Odrys planu sytuacyjnego starostwa kapinoskiego

Opracował K. Heymanowski

Ryc. 2. Dobra karpinowie na tle sytuacji geologicznej

1 — granica dóbr od połowy XV do połowy XVIII w., 2 — granica Puszczy Kampinowskiej w XVI w. do połowy XVIII w., 3 — własność dóbr Leszno od połowy XV w. i w następnych stuleciach, 4 — piaski wydymowe, 5 — piaski rzeczne, 6 — torf, 7 — torf, 8 — mady starsze, 9 — mady młodsze, 10 — muły i łyły żwiłkowe, 11 — drogi według stanu z drugiej połowy XVIII w., 12 — granica tarasu wydymowego, 13 — skarpa (południowa granica tarasu wydymowego), 14 — wieś (okresowo miasto), istniejąca w połowie XV w. i w następnych stuleciach, 15 — wieś istniejąca w połowie XV w. i w następnych stuleciach, 16 — punkt osiedlenia założony w XVI w., 17 — punkt osiedlenia założony w XVII w., 18 — punkt osiedlenia założony w XVIII w., 19 — wieś założona w XIX w., 20 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w., 21 — folwark, 22 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w., 23 — folwark, 24 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w., 25 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w., 26 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w., 27 — wieś założona w pierwszej połowie XIX w.

Puszczę Kampinowską jako teren stróżniczego

stępuje. Wzajemne rozmieszczenie osiedli odpowiada w znacznym stopniu faktycznej sytuacji w terenie, jednak zaznaczone obszary gruntów rolnych różnią się w swej konfiguracji oraz w powierzchniach ze stanem, który wówczas istniał. Według ustaleń dokonanych przez autora niniejszego artykułu, w środkowym pasie bagien (na odrysie obszar pokryty lasami liściastymi oraz częściowo zajęty przez wsie: Górki, Cisowe itd.) w latach dwudziestych XIX w., a więc w okresie już dość ożywionego rozwoju miejscowych osiedli, grunty orne, ogrody, podwórza łącznie z terenami pod zabudowę — stanowiły jedynie około 6% ogólnej powierzchni tego pasa; łąki i pastwiska, w tym śródleśne (niemalże całkowicie zadrzewione) — około 24%. Natomiast użytki rolne w południowym pasie bagien stanowiły około 30% jego powierzchni, w tym grunty orne zaledwie około 0,2%¹⁹. Dodać również należy, że w okresie, z którego pochodzi omawiany plan sytuacyjny, zarówno grunty orne, jak i łąki znajdujące się pośród wspomnianych pasów bagiennych ograniczone były w swej powierzchni oraz w rozmieszczeniu do stosunkowo nielicznych i na ogół małych grądów wyłaniających się ponad poziom tychże bagien²⁰. Użytki rolne istniejące na obszarach borów były jeszcze mniej liczne i charakteryzowały się b. nieznacznymi powierzchniami. Scalenie gruntów rolnych, zaznaczone na ryc. 1, zostało tu zapoczątkowane wraz z oczyszczaniem miejscowych wsi, w latach dwudziestych ubiegłego stulecia²¹.

Dokonawszy porównania odtworzonych granic dóbr kapinoskich z okresu XVI—XIX w. (ryc. 2)²² z granicą wykazaną na ryc. 1, autor wyraża pogląd, że obwodnica interesującego nas obszaru w trakcie sporządzania jego planu (1794 r. lub 1795 r.) była objęta pomiarem. Ponadto można by sądzić, że zastosowano tu pomiar busolowy, pomijając bardziej pracochłonny w konkretnych warunkach terenowych — stolikowy, tzn. z zastosowaniem stolika mierniczego. Na niezbyt dobrym rezultacie pomiaru mogło zaważyć, prócz ewentualnych błędów w pomiarze kątów, przede wszystkim niedokładne ustalenie wielkości liniowych, zwłaszcza na odcinkach granicy przechodzącej przez bagna. Przymuszczalnie nie uwzględniono również różnicy wzniesień na obwodnicy. Szczególnie znaczne różnice na odcinkach granic z dobrami Łazy (od strony zacho-

¹⁹ Autor ustalił drogą splanimetrowania fotografii mapy tego obszaru — AGAD, Kart. 261 — 1.

²⁰ Można to stwierdzić na mapach Kramma, wymienionych w przyp. 7.

²¹ K. Heymanowski, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX w.*, jw., s. 9.

²² Granice dóbr kapinoskich (ryc. 2) określono w oparciu o mapy: AGAD, Kart. 231 — 2, 231 — 1, 241 — 7, 241 — 6, 247 — 14, 323 — 31, 297 — 15, 42 — 19, 354 — 31, 355 — 33 oraz w uwzględnieniu szeregu akt dotyczących Puszczy Kapinoskiej.

dniej) i z dobrami Małocice (od strony wschodniej), zauważalne między rycinami 1 i 2, wynikają z tego, że na ryc. 2 przedstawiono stan granicy po uwzględnieniu rezultatów sporów granicznych²³. Sytuację wewnętrzną (ryc. 1) przedstawiono częściowo w oparciu o pomiar, częściowo zaś — „na okomiar”, jak w tych czasach wyrażano się. Plan został opracowany w skali około 1 : 60 000, zorientowanie jego w stosunku do stron świata jest dość dokładne.

Mimo wykazanych niedokładności, które zawiera zachowany dokument, wartość jego jest istotna. Niezależnie od zgodnego z rzeczywistością zapoznania z pełną miejscową siecią osadniczą i drogową z okresu ostatnich lat I Rzeczypospolitej, informuje on również o zasięgu całości dóbr kapinoskich, zaznajamiając równocześnie z posiadłościami sąsiadującymi. Mając na uwadze, że graniczące od wschodu ze starostwem kapinoskim (woj. rawskie) dobra kazuńskie (początkowo książęce, z czasem — królewszczyzna) oraz wsie prywatne: Cebulice (Cybulice), Małocice, a od południa — Leszno i Łubiec, leżały w ziemi warszawskiej, w woj. mazowieckim, możemy zorientować się ze znaczną dokładnością w przebiegu granicy na wymienionym odcinku między tym województwem a woj. rawskim, w którym, jak wspomniano, leżały dobra kapinoskie. Szczegół ten umożliwi krytyczne ustosunkowanie się do ogólnie przyjmowanego dotąd rozgraniczenia na tym odcinku, wyprowadzonego przez K. Perthès'a na jego mapie z 1792 r.²⁴ Ponadto dokument ten stanowi poważny składnik dokumentacji, w oparciu o którą można było podważyć utrzymywane jeszcze dotąd mylne stanowisko, według którego Puszcza Kapinoska graniczyła niegdyś od wschodu i północy z Wisłą, od zachodu — z Bzurą, a od południa z Utratą²⁵. Istnieją dane, by przyjąć, że już w XV w. zasięg dóbr kapinoskich bliski był temu, bądź nawet taki sam, z jakim zaznajamia ryc. 2²⁶.

Ostatnio przeprowadzone badania w zakresie sieci osadniczej dóbr kapinoskich umożliwiają wyodrębnienie dwu okresów dość odległych między nimi, w których powstały osiedla zaznaczone na ryc. 1. Jedne z nich istniały już jako wsie w XV w., zaczątek drugim, datowanym na drugą połowę XVIII w., dały niemal wyłącznie uprzednio powstałe w tym czasie punkty osadnicze, zwane współcześnie budami (tabela)²⁷.

²³ Tamże.

²⁴ Mapa Szczególna Województwa Rawskiego... przez Karola de Perthès'a, pułkownika Wojsk Koronnych J.K.M. geografa, 1792.

²⁵ Encyklopedia Powszechna, t. XIII, 1863, s. 851 (i wszelkie inne prace — do lat ostatnich, informujące o pierwotnym zasięgu Puszczy Kapinoskiej).

²⁶ K. Heymanowski, Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX w., jw.

²⁷ Tamże, s. 417—426.

Nazwa wsi (bud) wykazanych na ryc. 1

Istniejące w XV w.	Kapinos, Wiejca, Wilków, Głusk, Maławieś, Grochale, Rybitwa **, Sowia Wola
Powstałe w drugiej połowie XVIII w.	Holendry, Dąbrowa Podkromnowska, Piaski, Rybitwa *, Famułki (Królewskie), Cisowe *, Górki *, Dąbrowa *, Brzozówka, Zamoście *, Nowe Budy * Granica *, Nart *, Grabina *, Rostoka *, Kiścienne *, Krogulec, Wiersze *, Truskawka *, Grabnik.

U w a g a:

* — budy, z czasem wsie;

** — wieś istniejąca w XV i XVI w., wykazywana wówczas bez gruntów uprawnych (przypuszczalnie służebna), zaś w 1765 r. jako „wyrobek”.

Znamienne jest, że wsie kapinoskie, z których jedna nawet, a mianowicie Kapinos, przez około 150 lat utrzymana była w randze miasta²⁸, lokowane były do połowy XVIII w. wyłącznie na obrzeżu dóbr. Ściśle biorąc, rozwój osadniczy, jak już wspomniano, nie uległ tu zmianie od XV w. do lat pięćdziesiątych XVIII w. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że powierzchnie gruntów uprawnych, należących do tych wsi w wymienionym okresie, również nie uległy zmianom, z wyjątkiem lat wojny ze Szwedami (1655—1660), kiedy to przejściowo wiele pól pozostawało ugiorem. Zaporę dla poszerzenia uprawy roli stanowiły tu nie-sprzyjające temu celowi warunki edaficzne, jak również granice z obcą własnością (ryc. 1 i ryc. 2). Osadnictwo późniejsze, a więc powstałe tu dopiero w drugiej połowie XVIII w., to rezultat miejscowej, specyficznej sytuacji gospodarczej. Mianowicie dobra kapinoskie poza gospodarstwem rolnym posiadały rozległą puszcę (w XVI w. około 21 tys. ha). Nietrudno byłoby wyliczyć, że dochody z niej znacznie przekraczały uzyskiwane z rolnictwa. Wyjątkowo wysoka jakość miejscowego drewna, zwłaszcza sosnowego²⁹, zadecydowała o wczesnym i dużym stąd jego eksporcie³⁰. Niewątpliwie też znaczne ilości drewna używano na jego przerób przez rozkład termiczny (smoła, węgiel) oraz drogą spalania (popiół i z niego potaż)³¹. Poczesne miejsce w ówczesnej ekonomice zajmowało również

²⁸ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 116.

²⁹ Badania modułu sprężystości drewna sosnowego z Puszczy Kampinoskiej przy zginaniu oraz ściskaniu wzdłuż i w poprzek włókien, SGGW, Katedra Mechanicznej Technologii Drewna, Warszawa 1963 (maszyn.), s. 14. „...drewno sosnowe z Puszczy Kampinoskiej stanowi materiał o nieprzeciętnej wartości konstrukcyjnej”.

³⁰ „Ta puszcza ma w sobie las do palenia popiołu zdatny, dębina zaś i sośnina przez defluitację od lat 30 do Gdańska wycięte prawie”, AGAD, ASK, XLVI, 158, k. 29 — 1765 r.

³¹ Tamże oraz AGAD, Kart. 269 — 23, 241 — 7 (na mapach zaznaczono lokalizację dwu pieców smolarskich z okresu XVIII/XIX w.).

miejscowe bartnictwo³². Istotną pozycję stanowił też stosowany w szerokim zakresie wypas inwentarza gospodarczego, i to nawet podczas zimy³³. Wiele drewna i jego pochodnych zużywano na własne potrzeby dóbr oraz na rzecz posiadających „wolne wręby”; ponadto duże jego ilości szły na potrzeby miejscowej i okolicznej ludności, w tym dla rzemiosła. Długotrwała eksploatacja drewna w strefach puszczy o korzystniejszym usytuowaniu w stosunku do dróg transportowych, a zwłaszcza w pobliżu Wisły, spowodowała niedostatek jego w tych właśnie częściach puszczy już w połowie XVIII w. Druga połowa tego stulecia nie tylko przyniosła zarysowanie się zmian w układzie stosunków społecznych, ale — jak wiadomo — i w życiu gospodarczym. Niewydolność pańszczyzny, nawet już tylko w zakresie zapotrzebowania rolnictwa, praktycznie biorąc, bardzo ograniczyła możliwość wykorzystania jej do prac w lasach. Wobec ogólnego niedoboru siły roboczej trudno było o zapewnienie jej gospodarce leśnej również na warunkach najmu. Przedstawiona sytuacja spowodowała wytworzenie się w tym okresie w ogóle na Mazowszu, a zwłaszcza na obszarze Puszczy Kampinoskiej i w pobliskich jej puszczech w ziemi sochaczewskiej (puszcze: Bolemowska, Jaktorowska, Wiskicka, w dobrach radziejowickich itd.), nowego typu robotnika leśnego. Był nim budnik, tak nazwany od zajmowanego przez siebie pomieszczenia mieszkalnego, będącego raczej szałasem, ziemianką lub co najwyżej prowizorycznym domostwem aniżeli wiejską chałupą. Zapewne początkowo liczone się nawet, że „budy” te będą posiadały charakter tymczasowy, podyktowany wielkością zasobów drzewnych. Wynikałoby to niedwuznacznie z następujących słów, określających w 1765 r. charakter „bud” założonych na obszarze Puszczy Kapinoskiej: „Do tej dzierzawy należy puszcza, w której jest wyrobków pięć, na których tylko do czasu i upodobania swego mieszczą się mieszkańcy”³⁴. Coraz większe jednak zadomowienie się budników, a więc zakładanie przydomowej gospodarki rolnej, zakupowanie koni, początkowo raczej do wywózki produktów leśnych, a z czasem i do uprawy gruntów, przesądziło o dalszym losie wspomnianych „bud”. Należałoby jeszcze nadmienić, że budnicy, będąc ludźmi wolnymi od pańszczyzny, z reguły pracowali na własny rachunek, rozliczając się z posesorami dóbr za pobrany surowiec drzewny w sposób różnie praktykowany. Dowodem, jak duże było zapotrzebowanie na miejscowym rynku na produkty pochodzenia leśnego, może być informacja dotycząca liczby budników i jej wzrostu. Podczas gdy na obszarze Puszczy Kapinoskiej było ich w 1765 r. — 49, to w 1777 r.

³² K. Heymanowski, Znaczenie gospodarcze bartnictwa (XV—XVIII w.), „Sylwan”, R. CXV, nr 11, 1971, s. 22, 23.

³³ AGAD, MK 76, k. 191.

³⁴ AGAD, ASK, XLVI, 158, k. 28.

już — 71. Blżej na temat roli budników w gospodarce leśnej Mazowsza wypowiedziano się na innym miejscu ³⁵.

Warunkiem, który miał zadecydować o przejściu „bud” na wyższy stopień rozwoju osadniczego, tj. o przekształceniu się ich we wsie, było uzyskanie możliwości poszerzenia obszarów gruntów uprawnych. Dla „bud” rozmieszczonych w granicach pasów bagien (ryc. 2) miało to nastąpić z chwilą przeprowadzenia tu melioracji wodnych. Początek tych robót, m. in. w okolicy budy Grabina, nastąpił już w XVIII w., w większym jednak zakresie wykonywano je w pierwszej połowie XIX w., kontynuując w latach następnych. Ścisłe biorąc, były to wówczas jedynie tylko odwodnienia gruntów, bez stosowania systemu nawadniania ³⁶.

SUMMARY

The copy of an old map of the ancient „Kampinos Starosty” goes back to the time before Poland was partitioned; it now is kept in the „Main Archives of Ancient Records” in Warszawa. The forests shown to extend in these ancient holdings now constitute for the most part what in 1959 was set apart as the new Kampinos National Park. The holdings marked on the map, once ducal property, came in 1476 into possession of the Crown in consequence of the incorporation of the Sochaczew lands into crown lands; afterwards, in 1590, upon division of crown lands into metropolitan land and public land, they were placed in the class of public lands. Up to the third partition of Poland in 1795, they used to be pledged and, later, leased to men of merit, or to influential persons in acknowledgment of state functions they were performing. The leaseholder of such land was entitled to the title of Starost, but none of them ever enjoyed the right of jurisdiction as was bestowed upon starosts officially appointed; they were rather unofficial starosts.

The area shown in Fig. 1 is of wide interest to scientists due to the natural values conserved in it; it also serves didactic purposes in all grades of education and, moreover, it is very attractive to hiking tourists. The author of the present study determined, that the copy of the original map must have been made in 1796 or 1797 or, at the latest, in the first half of 1798, whereas the lost original went back to 1794 or 1795. Most probably the survey of this district was performed by means of a compass, and the ensuing picture approaches present-day conditions (Fig. 2). The author managed to establish the genuine course of the boundary of the „Kapinos” holdings from the source material he cites in his study. The considerable differences in the run of the boundaries shown in Figs. 1 and 2 appear to be due to the fact, that Fig 2 takes into account boundary modifications made in consequence of adjustments agreed upon by the interested parties or upon court decisions. The settlement network shown in Fig. 1 is the picture of this network as it was during the last two years preceding Poland's third partition.

³⁵ K. Heymanowski, Budnicy i „holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu, „Sylwan”, R. CXIII, nr 5, 1969.

³⁶ K. Heymanowski, Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX w., jw., s. 12.

In the history of the discussed settlements two periods must be distinguished. Part of these settlements existed as early as in the 15th century, while the second period goes back only to the second half of the 18th century (see Table). This second period started out from the so-called „budy”, i.e. posts of settlement periodically sheltering people called „budnicy”; these were peasants freed of corvée duties and occupied with forest exploitation and timber processing. This vocation originated in the middle of the 18th century; in an exceptionally vigorous manner it developed in the Kapinos Forest which was then part of public holdings; beginning from about the 1820s, the name was changed to „Kampinos Forest”. Worth mentioning is that the distribution of settlements shown in Fig. 1 resembles very much present-day conditions. However, it is important to know that at the time the map was compiled, the cultivated areas of particular villages or „budy” were scattered in the shape of small enclaves; these tracts were either slight elevations amidst surrounding swamp areas, or they made use of more fertile patches within the coniferous forests. Clearly marked in both Figs. 1 and 2 are alternating strips of sandy ground and swamps. In this area, consolidation of farm land holdings did not start before the 1820s when rent dues payable by the villages were introduced, replacing the former corvée regime which officially was at last abolished in 1864. A true development of villages and other points of settlement situated within the swamp zone had to await drainage operations; these were started as early as in the 18th century but were afterwards vigorously continued in the first and second halves of the 19th century.

The comment given by the author regarding the contents of the copy of the original map represents an essential contribution to the scanty material hitherto available for this extensive area of some 21 000 ha adjoining the northwestern boundary of Warszawa and constituting, as mentioned above, the object of steadily growing interest.